

ОДИССЕЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПСИХОЛОГІЇ:
МІЖ ДОБРОМ І ЗЛОМ

Анатолій ФУРМАН

Copyright © 2001

*“Ще не розвиднілося, а в країні
дурнів уже кипіла робота...”
(Олексій Толстой
“Золотий ключик,
або пригоди Буратіно”)*

*“Біда розуму”
(Всеволод Мейєрхольд)*

Суспільство напівправди, в якому нам поталанило жити, – це вельми своєрідний соціум зашорених настановлень, благодушних ілюзій і пихатого примітивізму, що заповонив людські простори української землі. Отож, “маємо те, що маємо” – не лише крилатий вислів екс-президента, а ще й небажання щось змінювати в країні, щонайперше розвалювати стіни непорозуміння між владою і народом, затурканими політиканством етносами, світоглядно скаліченими поколіннями, а в кінцевому підсумку – з’ясувати взаємостосунки між добром і злом на терені національного державо- і суспільствотворення. Вони, ці напрочуд вічні й всеконкретні взаємини, на жаль, не просвітлені пулюйськими (звично – рентгенівськими) променями мудрої держав-

ницької позиції кожного громадянина, незалежно від того, яка посада ним обіймається, який соціальний статус обстоюється чи яка професійна роль виконується.

Боротьба добра і зла у форматі суспільного життя громадянського загалу українців, як не прикро, не осяяна не лише сонцем психологічної науки, одним із покликань якої і є з’ясувати, що таке людина та її суспільне життя, а й у самій психології як важливій сфері культуротворення ця боротьба критично невідрефлексована, замулена “наївною” буденністю звичок, соціальних установок, досвідних переконань. Не дивно, що у своїй дієвій квінтесенції, попри благородні заклики і наміри, українська психологічна еліта й понині більше підтримує суб’єкти-

воване зло (партії, академії, інститути), аніж дарує українському народові психокультурну фотографію його минулого, сьогодення й імовірного майбутнього.

Напівправда, до примноження якої часто-густо причетна наукова психологія, – це зло, одягнене за вишуканими формами добра, або, навпаки, добро, яке було колись таким в іншому просторі і часі, але вичерпалося чи закрістило й відтак утратило свої цілющі життєдайні можливості. Передусім це стосується набутоків радянської психології яка більше покланялася догмам і монобетонним методологемам, ніж прагнула об'єктивності теоретичного знання, служила науковій істині. У результаті виник й набув панування смертоносний вірус – *колективізму наукової думки*. Це означає дотримання ідеологічно дресированим загалом принаймні двох аксіом: поперше, справжня наука твориться тільки колективами і в колективах, де наукове знання належить усім; подруге, вибраними науковцями можуть бути лише одинаки, здебільшого керівники поодиноких психологічних інституцій. Так, упродовж половини століття єдиним організованим осередком наукової психології був столичний НДІ психології, керівники якого разом із директорським кріслом отримували ім'я найвідоміших і найвидатніших. Проте, якщо фундактором інституту – Григорієм Костюком – були закладені підвалини вітчизняної наукової школи, то під кінець минулого століття з'ясувалася ареальність справжньої картини: його учні й наступники не зуміли викристалізувати *єдину науково-дослідницьку програму* самобутнього розуміння людини й суспільства, яка

б презентувала світові низку відповідних теорій, концепцій та психологічних експериментів.

Не дивно, що для багатьох українських психологів *інтернаціоналізація сучасної науки* – не стільки актуальна проблема організації наукової діяльності, як це має місце за кордоном, скільки давно освоєний шлях безсоромного запозичення здобутого в гуманістичній, соціальній чи когнітивній психології, або просто реінтерпретація текстів російських науковців. Особливо це стосується нової сфери наукового запліднення дійсності – *практичної психології*. Зокрема, підручник “Основи практичної психології” за ред. В. Панка – вочевидь делікатний уклін “геніальності” російських мислителів, в якому означена психологія обґрунтовується інтелектуальними засобами теоретичної як її локалізоване продовження чи концептуальна складова. Система підготовки практичних психологів, у якій цей підручник займає центральне місце, дає закономірний результат: дипломи здобувають психологи нездатні ані до науково-дослідної діяльності, оскільки їх ніхто не навчав професійному теоретизуванню, ані до психологічної практики, тому що засоби теоретичної психології не можуть бути використані безпосередньо, без певних трансформацій (наукове проектування, проблемне ситуювання тощо). Максимум на що спроможні такі професіонали – психодіагностична та психоконсультаційна робота, й то у вузькому колі розв'язання психологічних проблем людини, групи, організації.

Найгеніальніше відкриття відпрацьованої десятиліттями практики, на жаль, полягає не в добуванні фундаментального знання у сфері

психології, а в утвердженні *соціальної безвідповідальності* науковців-гуманітаріїв за те, яке знання виробляється, пропагується, примножується. У цій напівцивілізованій ситуації щодо організації науково-дослідної діяльності майже не було місця здібним і непересічним особистостям, а відтак оригінальним науковим програмам, психологічним теоріям і концепціям. Певним приємним винятком тут є наукова діяльність Володимира Роменця, що найперше його філософсько-психологічна теорія вчинку та канонічна психологія як підсумок системного розвитку наукової психології на кінець ХХ століття. Безсумнівно, саме Володимир Андрійович заклав фундамент для *культурного утвердження повноцінної науково-психологічної школи*, яка має сиріцький вигляд у пошуковому просторі сучасної психологічної думки. Чи станеться ця школа, залежить від учнів-наступників, які мають нагоду в найближчі десятиліття не тільки розширити поле окресленого теоретизування, а й вийти на науково-проектний, експериментальний та психотехнічний рівні професійної роботи.

Взірцями сколективізування психолого-педагогічної науки є окремі інституційні угруповання, діяльність яких здійснюється не лише як світоглядно заангажованих структур, котрі живуть за державні кошти, а ще й доконче виконують адміністративні функції, виявляючи неготовність вести діалог із загалом у ситуації інформаційного та ресурсного монополізму. При цьому адміністративно-науковий прес настільки потужний, що спроможний спаплюжити будь-якого вченого чи керівника, котрі, не дай

боже, не сповідують “високоакадемічні” канони науковості. Дивуватися нічим, адже чимало академіків і членів-кореспондентів животіють миттєвим багажем. Тому чимраз, то все веселіше: один відкрито дивується незрозумілим психологічним термінам на засіданні спеціалізованої вченої ради, інший списує науковий доробок свого вчителя, котрий відійшов у вічність, не розуміючи відмінності між науково-дослідницькою програмою і соціальною організацією, ще інший – із задоволенням пише наклепи й живе єдиним надзавданням “не пуцать”. Зрозуміло, що вірус колективності – це та броня, яка дає змогу не лише успішно виживати й смакувати щоранку “булку з маслом”. Головне тут присадити непокірних, ізолювати незрозумілих, одним словом знищити “чужинців”.

Зло – тотально розсіяне і повсюдно перемішане з добром, оскільки схильне з’являтися в благочестивому образі, тому що чи не найулюбленіша його риса – людськість. Й у решті-решт, хто без гріха. До того ж воно прихильник солідності і, на противагу унікально-конкретним діям добра, “завжди тягнеться, на думку Йосифа Бродського, до великих чисел, гранітної впевненості, ідеологічної чистоти, вимуштруваних армій і збалансованих рахунків” (*Высшее образование в России. – 1995. – №1. – С. 38*). Ось чому злодійство геніальне в симуляції, імітації, інтризі, корисливій грі, затятій заздрісності. Ці риси і схильності вочевидь пов’язані із його *вродженою невпевненістю* як за змістом, так і за формою.

Загалом дотеперішній розвиток української психології – досвід показує розкидання психологічних

теорій та емпіричних схем, вигідних уславленій ідеологами та геніальними прожектами соціально-політичній системі, яка понад 70 років панувала на просторах $\frac{1}{6}$ земної кулі. Цій системі психологія відкрито і безсоромна була не потрібна ні як наука, ні тим більше як професійна практика. Більше того, в комуністичній ідеології були всі підстави *ненавидіти наукову психологію* за те, що, хоч і поверхово, все ж вона давала чітко зрозуміти “хто є хто”, будь-то особа, група чи окремий загаль. Ось чому лебедина пісня української психології, заспівана на початку XIX століття у всесвітньому хорі передової наукової думки, була трагічно обірвана у 30-х роках могутньою ідеологічною машиною, якій виявилися ворожими і психоаналіз, і психотехніки, і педологія, і психологічні тести.

Одісея – це дорога вічного страждання, боротьби добра і зла, до яких українська психологія не тільки причетна своєю трагічною історичною долею. Вона, на жаль, завжди була і є в центрі міжлюдських перипетій. Як живий соціальний організм духовного життя суспільства за предметом самого аналізування, вона приречена виявляти потаємні, приховані від буденного ока, закономірності і факти, а відтак пояснювати, здавалося б, нелогічну поведінку людей і груп, прогнозувати динаміку соціальних ситуацій і подій. Проте це не потрібно суспільству напівправди. Ось чому в ньому панує буденна (масова) психологія. Так, сьогодні майже кожна газета та популярний журнал друкують астрологічні прогнози, поп-тести, анекдоти. *Бульварна психологія фактично витіснила наукову, а практична – академічну.* Найтри-

вожніше, як зазначає Ф.Є. Василюк, що це розщеплення нікого не хвилює: “психологічна практика і психологічна наука живуть паралельним життям немов дві субособистості дисоціальної особи; у них немає взаємного інтересу, різні авторитети..., системи освіти та економічного існування в соціумі, непересічні кола спілкування із західними колегами” (*Вопросы психологии. – 1996. – №6. – С. 26*). До цього слід додати катастрофічне неволодіння нашими науковцями-психологами рідним словом, холопська покірність перед російською науковою кастою, а подекуди й світоглядне зросійщення та духовна повійність перед усім заморським. Хоча народна мудрість застерігає: “Не плюй у криницю, з якої п’єш воду”.

Водночас динамічний час соціально-економічних змін вимагає переосмислення ролі психологічної науки у творенні демократичного відкритого суспільства. Якщо донині вплив професійної психологічної діяльності обмежувався головним чином “науковим обґрунтуванням” політичних рішень та “найкращої соціальної системи”, то побудова суверенної держави вимагає істотного розширення впливу теоретичної і практичної психології на соціальні та організаційні процеси в Україні. Давно назріла потреба предметом пізнання зробити стан і перспективи розвитку вітчизняної соціально-психологічної науки та її конкретних носіїв – професійних психологів.

Перше, на що треба вказати, це меншовартісна в культурному і соціальному відношеннях позиція радянської психології серед інших наук і псевдонаук (наприклад, історії СРСР та наукового комунізму). Вона,

немов Попелюшка, була вимушена виконувати чорнову роботу – обґрунтовувати політичні та ідеологічні рішення й розвивалася у самобутній колбі марксистсько-ленінського методу наукового пізнання поза світовим контекстом прогресивної теоретичної думки. Відтак психологія та її суб'єктний загал жили надією на перспективу зайнятися обґрунтуванням серйозних проблем людини й суспільства і, звісно, фантазували про кращі часи. А коли останні завітали з віхолюю суспільно-політичних перемін, то *фантоми самодостатності серед професійних психологів* розігралися з новою силою: теоретики потяглися у висоти абстрактних розмірковувань, практики – у глибини розмаїтої буденності, адміністратори – у крісла повних чи бодай часткових академіків. Одним словом, все як у відомій байці Крилова, тільки насправді трохи краще, адже кожна із психологічних когорт переконана у своїй винятковості. У цьому – неабияка трагедія української психології, де своїх правдивих авторитетів не визнавали, не поважають і, мабуть, ще довго не будуть приймати як національний скарб. Напівправдива рефлексія знову ж множить не благо, а зло. З цього приводу Йосиф Бродський влучно зауважив: “Зло пускає коріння саме тоді, коли одна людина починає себе вважати кращою за іншу” [Там само. – С. 39].

Потрібні *критична рефлексія української психологічної науки*, визначення не тільки її місця у державотворенні, а й ролі в розвитку сучасної світової психології. Причому не з кулуарних, точніше кланових, позицій. Точка відліку повинна лежати за межами України, скажімо, у

Європі чи Північній Америці, де нас не знають і таких як ми є – не хочуть знати. При цьому така рефлексія має бути максимально повною, соціально відкритою і професійно безкомпромісною.

Кількамісячна робота на посаді візитуючого професора Саскачеванського університету (Канада) дає мені змогу виявити принаймні три істотних недоліки в організації української психологічної науки: а) *заідеологізованість психологічних теорій та одноманітність методологічних підходів* у адміністративних тенетах загальної експансії наукової педагогіки над психологією; б) *брак проектно-мисленнєвого рівня перетворення соціальної практики* у професійній діяльності психологів і, природно, локальність соціально-психологічних програм розвитку різних сфер суспільства, які не можна перевірити на можливість упровадження; в) *явна недостатність серйозних експериментально-психологічних проектів*, ґрунтовної експериментальної бази, що виходила б за межі лабораторного, локального експерименту й зачіпала складні соціально-організаційні процеси, етнічні групи, кроскультурні психологічні феномени.

Українська психологія й понині є *служницею академічної педагогіки*. Остання, не зважаючи на унікальні соціально-мистецькі орієнтири, все ж поступається науковому психологічному знанню ступенем змістовної теоретичності. Педагогічні теорії, на противагу психологічним, не підлягають верифікації, тобто не можуть бути перевірені на об'єктивність експериментальним шляхом. Водночас сучасна наукова педагогіка – це

своєрідний гуманний паразит на предметному тілі інших наук, зокрема найперше соціології і психології. У цьому не було нічого дивного, якби на теренах вітчизняної гуманітарної думки панувала свобода мислення і культуротворення. В Україні, скажімо, утвердилася Академія педагогічних наук, але чомусь немає Національної академії психологічних наук? Гадаю, не лише тому, що педагогів у кілька десятків разів більше, ніж професійних психологів. Річ у тім, що привладне покоління науковців-адміністраторів не приймає іншої долі психології. Але в цьому аспекті ситуація приречена виходити з-під контролю, тому що поруч – цивілізований світ, передусім Західна Європа і Північна Америка, де наукове життя організоване за альтернативними правилами: *психологія і соціологія – це всесильні науки*, чого аж ніяк не можна сказати про педагогіку.

Вочевидь можна спрогнозувати загострення боротьби між поколіннями – тими, хто був на білому коні за комуністичних та перебудовчих часів і залишається біля адміністративного керма, і тими, хто проросли за невизначених орієнтирів державної незалежності. При цьому змужніле покоління неправдивістю і кулурними чварами певною мірою сплелюжило *велике ім'я Науковця-психолога*. Не можна творити істину загребущими бажаннями владарювати за будь-що і будь-як. Ще Наполеон Бонапарт писав, що “найбільша з усіх аморальностей – братися за справу, яку не вмієш робити”.

Право на власну наукову істину, безсумнівно, мають усі, проте реалізують його поодинокі науковці. На жаль, більше відомі майстри

вигідного пристосування та вчасного привласнення. Мабуть, завдяки їм відставання у професійному розвитку української психології, скажімо, порівняно з північноамериканською, становить орієнтовно сорок років. Очевидно, що драматична ситуація, у якій понад сім десятиліть перебувала одна з найважливіших сфер сучасного наукового пізнання, спричинена наслідками тріумфального утвердження антигуманної ідеології, правовим диктатом держави та бюрократичною системою управління і розподілу культурних надбань. Усе це блокувало природний розвиток вітчизняної психології, особливо в аспекті її експериментально-прикладного вдосконалення. Почасти маємо самодостатність психологічних теорій і концептуальних схем, що нав'язують монологічний погляд на культурний розвиток людини, закономірності її внутрішнього світу та засоби самоствердження. Тому нині гостро стоїть питання про *розширення сфери професійної психологічної роботи* в усіх основних аспектах-складових – теоретичної, методологічної, проектної, експериментальної і власне практичної.

Прогресивний поступ української психології зокрема найперше вбачаємо у збагаченні експериментального соціально-культурного простору: основними мають бути не учительський (викладацький) і педагогічний рівні наукового пошуку, а освітньо-технологічний, загальнодидактичний, соціально-психологічний і кроскультурний, що у взаємодоповненні спроможні забезпечити і культурний розвиток новітніх українців, і створення високоефективних моделей освітньої діяльності учасників нав-

чання в середній та вищій школі, і цивілізаційне входження української нації до європейського простору. Проте розв'язати ці науково-організаційні завдання можна тільки за умов створення в Україні (в т.ч. у системі освіти) *високопрофесійної соціально-психологічної служби*. А це, очевидно, справа далекої перспективи.

Отже, українська психологічна наука в найближче десятиліття має не тільки самоідентифікуватися як сфера ефективного “духовного виробництва” суспільства поза шлюбними обіймами наукової педагогіки, а й соціально утвердитися у вигляді набору точних інструментальних засобів розв'язання складних психологічних проблем нації, етносів, великих і малих груп, особистостей. Вона має стати конче потрібною не тільки “великій науці”, а й національній культурі, конкретній соціальній практиці. А для цього психологи повинні взяти частку відповідальності за те, що відбувається в українському суспільстві, куди воно рухається у своєму розвитку, яким буде завтра та у віддаленому майбутньому. Лише *безпосередня причетність психологів до культуротворення* може виправдати добродійні наміри, проголошені істини, скоєні вчинки.

Надзавдання усіх і кожного – максимально розширити поле позитивної професійної психологічної роботи у будь-яких сферах державо- і суспільствотворення. Адже

психологія – це не лише наука та специфічна сфера професійної діяльності. Вона, ще й “увесь світ, сприйнятий з певної точки зору, і тому ... не лише сукупність окремих наукових дисциплін, а й увесь універсум людської життєдіяльності, взятий за певного повороту, ракурсу, з певним технічним і практичним відношенням” (*Щедровицький Г. Методологічна організація сфери психології // Психологія і суспільство. – 2000. – №2. – С. 6*). З часом це дозволить здолати в українському національному просторі вірус напівправди, а відтак – розсунути горизонти активної дії добра, обмеживши у такий спосіб вплив на перебіг життя всюдисущого зла. Тоді є надія, що із Попелюшки у рідному домі психологія справді перетвориться на *королеву соціальної злагоди і духовної культури кожного*, а ми з вами не будемо нагадувати працелюбний і доброзатурканий народ “країни дурнів”. Є віра, що так воно і буде.

Перший штрих професійного єднання психологічної еліти України – підтримка нашого видання, намагання більшості докторів наук бути корисними державі, народу, Богові.

Отже, слава розуму, патріотизму і мудрості.

Надійшла до редакції 16.05.2001.